GRAMSCI KORAI TÖRTÉNETSZEMLÉLETE

SZABÓ TIBOR

1. *Gramsci korai történetszemléletének társadalmi, gazdasági és politikai háttere.* A néptömegek által végbevitt és a „mérsékeltek" által kisajátított olasz egység kompromisszumos jellege hosszú időre meghatározta Itália társadalmi-gazdasági és politikai arculatát. Az egységes olasz állam megteremtésével nem járt együtt a feudalizmus megszüntetése, a parasztforradalom, aminek hiányát főként a Délen lehetett érezni, s az ipar Északon is csak mérsékelt fejlődésnek indult. Ennek következtében az új olasz állam eleve eladósodott ország lett, külföldi tőkére kellett támaszkodnia, a francia vasra, a német szénre stb. A nép életszínvonala rendkívül alacsony volt, s jelentős kivándorlás indult meg. Ezen a helyzeten lényegében nem változtat az ún. baloldal, a liberális ellenzék kormányrakerülése után megindított reformpolitika, a protekcionizmus, a gyarmatszerző háború sem. Az ország továbbra is súlyos gazdasági válságot élt át.

Az olasz kapitalizmus e belső ellentmondásai következtében törvényszerűen, de spontánul indult meg a XIX. század második felében a paraszt-, később egyre intenzívebb formában a munkásmozgalom. E kezdeti időszakban az olasz munkásmozgalomban az anarchizmus volt a domináns tényező, s csak lassan alakultak meg a szocialista körök, majd 1892-ben az olasz szocialista párt. Engels azonban 1895-ben ezt írja F. Turatinak: „Olaszország szocialista pártja nyilvánvalóan túlságosan fiatal és az egész gazdasági helyzet következtében túlságosan gyenge, semhogy a szocializmus közvetlen győzelmében reménykedhetne."[1] Turati ezt később, jelentősen megváltozott körülmények között is így gondolta, s így a forradalmi tömegek és a reformista vezetés között ellentét alakult ki. A tömegek elégedetlensége ugyanis egyre nyíltabb forrongásba, sztrájkokba csapott át, amelyre a kormány nyílt elnyomással válaszolt. A század utolsó évtizedét Olaszországban „véres tíz évnek" nevezték el a burzsoázia terrorisztikus diktatúrája hatására. „E korszak végére – írja Kis Aladár – világos lett a Risorgimentóban hatalomra jutott polgárság politikai csődje"[2], amihez – tegyük hozzá – eszmei csőd is társult. A szocialista párt pedig, bár az ország legerősebb politikai szervezete volt, nem tudta hatékonyan vezetni a tömegmegmozdulásokat a belső frakciózás és nem utolsósorban a centrum, a mérsékelt reformista szárny F. Turati, C. Treves és E. Ferri vezette tartózkodó platformja miatt. A századforduló idejére ezek a vezetők egyre határozottabban eltávolodtak a tömegektől és egyben a marxizmustól is. Ezt az elméleti alapállást és politikai magatartást bírálja a Gramscira nagy hatást gyakorló, Engels által „strikter marxist"-nak nevezett Antonio

[1] Marx és Engels: „Levelek a történelmi materializmusról", Kossuth, Budapest 1976, 285.
[2] Kis Aladár: „Olaszország története 1748–1968", Akadémiai, Budapest 1975, 109.

Labriola. Tanítványa, B. Croce, az olasz szellemi élet XX. századi megújítója azonban már a polgári liberalizmus talajáról bírálja mind a pozitivizmust és marxizmust, mind az ehhez kapcsolódó társadalmi megmozdulásokat. Ennek a Croce-féle erazmusi magatartásnak alapját az ún. Giolitti-korszak (1900–1914) társadalmi-gazdasági változásaiban kell keresnünk.

A Giolitti-korszakban ugyanis jelentős gazdasági fellendülés ment végbe az iparban és a mezőgazdaságban egyaránt: a modern olasz állam megteremtésének a folyamata ez. Kialakult a textilipar, az acélipar, a gépipar, az elektromos ipar, s nem utolsósorban az autóipar. Ez a gyors ütemű iparosítás jelezte a kapitalizmus imperialista jellegének kialakulását, a nagybirtokok kapitalizálódását, a finánctőke megerősödését. Ennek ellenére a Dél és az Észak között meglevő különbségek tovább mélyültek. Giolitti a még mindig ható krízis leküzdésére jelentős reformokat vezetett be, amivel végképp sikerült megnyernie magának a szocialista párt reformista vezetőit. A szocialisták többsége azonban ellenezte a parlamentben való részvételt, elítélte a Giolitti-kormány gyarmatosító, expanziós politikáját, s főként az ország háborúba való belépését. Az antimilitarista megmozdulások ellenére az ún. interventisták (köztük a Sorellel szimpatizáló Mussolinival) a semleges Giolittit a háborúba való belépésre kényszerítették. Ezzel a válság még inkább kiéleződött, az osztályharc a burzsoázia és a proletariátus között már társadalmi méretekben folyt. A háborús kiadások az élelemmel és tisztességes ruházattal sem rendelkező tömegeket a végsőkig elkeserítették, míg ugyanez az akció a tulajdonos osztály jelentős meggazdagodásához vezetett. A munkások öntudatra ébredése, a forradalom kitörése szükségszerű, de nem automatikusan bekövetkező volt. Ebben a folyamatban fontos szerepet töltenek be a szocialista párt „régi gárdájától" különvált ifjú szocialisták egyre jelentékenyebb csoportjai, amelyek megszervezésében – A. Tasca, A. Bordiga, U. Terracini, P. Togliatti mellett – Gramsci jelentékenyen közreműködik. E forradalmi hullám tetőpontja a „vörös kétévben", 1919–20-ban következik be, amelyre Gramsci történetszemlélete a valósággal való állandó konfrontálódásában differenciálódik, megérik.

2. *Gramsci a pozitivizmus történetszemlélete ellen.* Nem feladatunk itt a pozitivizmus filozófiájának értékelése, csupán utalunk rá, hogy a klasszikus pozitivista áramlat Spencer-féle vonalának jelentős befolyása volt – R. Ardigò filozófiáján keresztül – elsősorban Turatira, aki ennek segítségével igyekezett „átértékelni", „aktualizálni" Marxot. E spenceri vonalat fogadja el a másik jelentős szocialista vezető, E. Ferri is, aki ezen túl még közvetlenül Darwinhoz nyúl vissza, hogy elméleti támpontot keressen a kispolgárság osztálybázisának megfelelő evolucionista, naturalista nézeteinek. S minhogy e polgárság és proletariátus között „ide-oda hullámzó tömeg" (Engels) teszi ki az olasz társadalom többségét, történelmi szerepének változásával egyre inkább a forradalmak ellen fordul, s a társadalom megrázkódtatások nélküli változását követeli.[3] „Az olasz szocializmus – írja e korszakot elemezve Togliatti –, az olasz szocialisták tudománya és filozófiája abban az időben a pozitivizmus volt, és ebben a sivár Prokrusztész-ágyban igyekeztek megtartani Marx Károly erőteljes alakját és hegeli bélyeget viselő dialektikáját.

[3] A pozitivizmusnak ezt a társadalmi okok által meghatározott változását jól szemlélteti R. Várkonyi Ágnes „A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban" (Akadémiai, Budapest 1973) c. könyvében.

Ha pedig Marx és a dialektika ellenszegült és fellázadt, segített az áltudományos magyarázók felületessége. Segített a legútszélibb szociologizmus, a sótlan spencerizmus; ha ugyan nem egyenesen a többé-kevésbé tudományos kísérleti pszichológiához és kriminológiához folyamodtak segítségért, amelyeket a politikai és társadalmi tények és állítólagos okaik magyarázatául alkalmaztak."[4]

Kétségkívül a pozitivizmus történetfelfogása a dialektikus szemléletmód kiküszöbölésével materialistábbnak akart látszani a marxi, engelsi felfogásnál. A társadalmat a természet analógiájára szigorúan determináltnak képzelték el, amelyben a gazdasági tényező mindenkor mindent meghatároz, s így a történelem formálásában a tevékeny ember szerepét a minimálisra redukálják. Éppen ez a momentum okozta a pozitivizmus századfordulón érezhető egyre nagyobb mérvű széthullását, s az antropológiai mozzanatot rekuperálni igyekvő idealizmus reneszánszát. És nem utolsósorban azokat a polémiákat, amelyek Gramsci felfogását szinte egész életében meghatározták.

2.1 *A pozitivista történetszemlélet bírálatának hagyományai Olaszországban.* Gramsci pozitivizmus-ellenes felfogását vizsgálva feltétlen szólni kell koncepciója egészét is erőteljesen befolyásoló olyan gondolkodókról, mint Antonio Labriola és Benedetto Croce.

2.1.1. *Labriola a pozitivizmus ellen.* A nápolyi neohegeliánus iskola, élén B. Spaventával, Itália társadalmi-politikai egységét a hegeli dialektika nevében megvívott eszmei megújítással igyekezett összekötni. Labriola történetszemléletét ez az eszmei áramlat befolyásolta és természetszerűleg hangolta a pozitivizmussal szemben. A hegelianizmus dialektikus – bár idealista – történetelemszemléletétől az 1890-es években jutott el a marxi történetfelfogás teljes megértéséhez. Azt írja erről: „A tudományos szocializmus megértéséhez tehát nem volt szükségem arra, hogy először eljussak a dialektikus, evolúciós vagy genetikus – mindegy, hogy minek nevezzük – felfogáshoz, hiszen mindig is ebben az eszmekörben éltem, amióta tudatosan gondolkodom."[5] Számára tehát a társadalom mechanikus jellegű felfogása mindig is idegen volt, s érett, marxista korszakában Marx és Engels (az utóbbival egyébként kiterjedt levelezést folytatott) tanaira támaszkodva utasítja el a pozitivizmus legkülönfélébb megnyilvánulásait. De Bella szociáldarwinizmusát bírálva kifejti: Marx és Engels „arról a darwinizmusról azonban sohasem tudtak, amely felfedezte volna az egész emberiség törvényeit".[6] E. Ferrivel szemben, aki a biológiai fejlődéselméletet a gazdasági és társadalmi fejlődéselmélet alapjának tartja, hangsúlyozza a természet és a társadalom jelenségeinek sajátosságát, különbségét. Fellép Comte metafizikus társadalomképe ellen is. Különösen A. Loria – később Gramsci fő célpontja – ellen lép fel határozottan. Croce nem tartja kizártnak, hogy éppen Labriola hívta fel figyelmét Engelsnek Loria marxizmus-„interpretációjára", aki a „Tőke" III. kötetének „Előszavá"-ban ezt írja: „Azt, hogy a politikai állapotok és események magyarázata mindenütt és mindig a megfelelő gazdasági állapotokban található meg ... semmiképpen sem Marx fedezte fel 1845-ben, hanem Loria úr 1886-ban."[7] Loria felfogását „hajmeresztő baklövések" sorozatának tartja és a marxiz-

[4] Togliatti, P.: „Antonio Gramsci", Ed. Riuniti, Róma 1971, 62.

[5] Labriola, A.: „Tanulmányok a történelmi materializmusról", Kossuth, Budapest 1966, 247.

[6] Uo. 255.

[7] Marx: A tőke, III. Engels 1894. október 4-én írott Előszava; MEM 25, Kossuth, Budapest 1974, 20.

mus klasszikusai által mindig is elutasított ökonomizmus tipikus példájának. Labriola a pozitivista társadalom- és történetfelfogások alapját megfogalmazó Spencerrel szemben kíméletlen kritikát alkalmaz. Spencer – véleménye szerint – „képtelen akár egyetlen történeti tényt is megmagyarázni teljesen sematikus szociológiájával".[8] Labriola tehát – a hegeli dialektikát talpraállítva – Marx és Engels szellemében lép fel a pozitivizmus vulgáris történetszemléletével szemben.

2.1.1.1. *Croce pozitivizmus elleni harca.* Mesterével szemben Croce nem a marxi filozófia vagy a szocialista mozgalom megvédése által ösztökélve támadja a pozitivizmust, hanem – megmaradva a nápolyi neohegelianizmus hatása alatt s később Hegellel felvértezve – a gondolatot ellaposító metafizikus történetszemlélettel száll szembe. Mint a liberális polgárság képviselője Olaszország szellemi megújítását szorgalmazta, s így polémiája – mint arra teljes joggal mutatott rá E. Garin[9] – kettős: egyrészt és főként az idealizmus természetes ellenfele, a pozitivizmus minden formája, másrészt pedig az általa „pánökonomistának" tartott marxizmus ellen. „A pozitivizmus tagadása és ezzel együtt a hit és a transzcendencia minden formájának tagadása az, amit most ‚az idealizmus reneszánszának' neveznek"[10] – írja 1908-ban. Croce elveti a művészetet utilitarizmusra szűkítő, az érzéki gyönyört hangsúlyozó pozitivista esztétika tételeit, de különösen a történelem természettörténetként való felfogását P. Villarinál. A történelmet azonban szellemi természetűnek tartja, és Vicóhoz kapcsolódva hangsúlyozza annak „csinált" jellegét. Az ember történetformáló szellemi aktivitásának jogait követeli a Labriola által is bírált Loria technicista, a társadalom fejlődését automatikusnak bemutató felfogása ellen.[11] Ez a lényegében véve idealista historicizmus az, amihez *kezdeti* történetfelfogásában a fiatal Gramsci sok vonatkozásban csatlakozik.

2.2 *A fiatal Gramsci a pozitivista történetszemlélet ellen – Croce szellemében.* Gramsci 1911-ben az elmaradott Szardíniáról, talán a Mezzogiornónál is fejletlenebb, szinte gyarmati sorba süllyesztett szigetről kerül át Torinóba, a nagy léptekkel haladó ipari gyárvárosba, a gyáripar s különösen az autóipar központjába. Az olasz imperializmus belső ellentmondásait közvetlenül tapasztalja mint szigetlakó s mint szűkös körülmények között élő torinói egyetemei hallgató. Ezek az ellentmondások kezdettől fogva a szocialista mozgalom felé irányítják figyelmét, ugyanakkor nem tudja magát kivonni a kor szellemi képét alapvetően meghatározó Croce befolyása alól sem, s így Gramsci pályakezdésére e kettősség nyomja rá bélyegét. Ezeket azonban kritikailag értelmezi, és eredeti egységbe kívánja összefogni.

A pályakezdő Gramsci történetszemléletét általában úgy lehetne jellemezni, hogy a szocialista mozgalom szellemi megújításának érdekében elutasítja a pozitivizmussal összefonódott, a társadalmi törvényeket természeti törvényekre redukáló szocialista párti hivatalos nézeteket és a vele összefüggő reformista politikai platformot, és ezzel párhuzamosan elfogadja az olasz szellemi élet egészét megújítani kívánó Croce-féle idealizmus alapvető kérdésfelvetéseit és alkalmazza azokat a szocialista mozgalomra. Az idealista historicizmus ezen elfogadása, amely az ifjú szocialisták egész generációját

[8] Labriola, A., i. m. 250 .

[9] Garin, E.: „Storia della filosofia italiana", Einaudi, Torino 1966, 1286.

[10] Croce, B.: „Cultura e vita morale", Gius. Laterza, Bari 1926, 36.

[11] Erről ír „Le teorie storiche del prof. Loria" c. írásában. Lásd Croce, B.: „Materialismo storico ed economia marxistica", Laterza Ed., Bari 1968, 21–51.

többé-kevésbé jellemezte, tulajdonképpen – paradox módon – a haladó alternatíva elfogadását jelentette, mint ahogy erre Togliatti figyelmeztet.[12] Mindezek ellenére Croce hatását – véleményünk szerint – eltúlozzák azok, mint pl. Garaudy, Agazzi, Riechers, Davidson[13] és mások, akik Gramsci filozófiai koncepcióját szinte teljes egészében Crocéra vezetik vissza. Van ugyanis egy lényeges különbség köztük: Gramsci a marxizmust sohasem utasítja el, csak a II. Internacionálé teoretikusainak marxizmusát.

2.2.1. *A pozitivizmus álkultúrája ellen.* Minthogy az 1911–1917 közötti időszakban a fiatal Gramsci Európa legnagyobb gondolkodójának tartja Crocét, a történelmet is – ennek értelmében – szellemi síkon képzeli el. Az objektum–szubjektum Hegel-féle azonossága hatására Croce szellemében a történelmet „saját szellemünk megteremtéseként", a „szellem aktusának"[14] nevezi. Minthogy a történelem lényege szerint szellemi természetű, ezért megváltoztatásához elsősorban az emberi szellem megváltoztatása szükséges, ami az adott történelmi körülményeknek megfelelően egy hatékony proletár osztálytudat létrehozásában állana. Az osztálytudat kialakításához pedig a kapitalizmus által egyre jobban kizsákmányolt tömegek kulturális színvonalát kell emelni. Ez a magyarázata annak, hogy a fiatal Gramsci nagy figyelmet szentel a kultúra és a politika kapcsolatának, ami egyébként későbbi munkásságának, így a „Börtönfüzeteknek" is az egyik alapvető témája.

A kultúra tehát az osztálytudathoz vezető lépcsőfok, amely csak akkor válik történelmet befolyásoló tényezővé, ha egyrészt kapcsolódik a politikai mozgalomhoz, másrészt ha e politikai mozgalom maga is átgondolt kulturális magatartás eredménye. A II. Internacionálé számos teoretikusánál, így az olasz Turatinál, Trevesnél azonban ez a mozzanat elsikkad, elegendőnek tartják az üzem spontán forradalmasító hatását. Ez a felfogás Marx betűjéhez ragaszkodik, és igen közel áll a Bernstein-féle elképzelésekhez. A fiatal Gramsci ezzel szemben a társadalmi kérdések tudatos átgondolását hangsúlyozza. Ezt írja: „Le kell szoknunk arról és fel kell hagynunk azzal, hogy a kultúrát enciklopédikus tudásnak tekintsük: ebben az ember csak mint befogadó van jelen, akit meg kell tölteni és tele kell tömni empirikus adatokkal, nyers és összefüggéstelen tényekkel, amelyeket szótár módjára raktároz el agyában, hogy aztán a külső világból jövő ösztönzés hatására minden alkalommal megadhassa a választ. A kultúrának ez a formája valóban káros, különösen a proletariátus számára."

A pozitivista kultúrafelfogás hamisságát leplezi le ebben a részben Gramsci és fogalmazza meg saját elképzelését a kultúráról, a kultúra társadalmi funkciójáról: „A kultúra egészen más dolog. Saját belső énünk megszervezése és fegyelme, saját személyiségünk birtokbavétele, olyan magasabb fokú öntudat megszerzése, amelynek révén képessé válunk történelmi jelentőségünk, az életben betöltött funkciónk, jogaink és kötelességeink megértésére."[15] Gramsci tehát a kultúra oldaláról közelít a történelemhez,

[12] Togliatti, P., i. m. 41.

[13] Garaudy, R.: Introduction à l'oeuvre d'Antonio Gramsci; „La Nouvelle Critique" 1958/5, 78–93.; Agazzi, E.: „Il giovane Croce e il marxismo", Einaudi, Torino 1962.; Riechers, Ch.: „Marxismus in Italien", Europäische Verlagsanstalt, Majna-Frankfurt 1970.; Davidson, A.: „Antonio Gramsci towards an intellectual biography", Merlin Press, London 1976.

[14] Gramsci, A.: „Scritti giovanili 1914–1918", Einaudi, Torino 1958, 4., 7.

[15] Gramsci, A.: Marxizmus–kultúra–művészet; „Válogatott írások", Kossuth, Budapest 1965, 188–189.

és kétségkívül e felfogás „kulturista" egyoldalúságot takar. Érdeme viszont, hogy a társadalom megváltoztatását egy új kultúra kialakításához köti, amely kultúra legfőbb sajátossága kritikai jellege. „A kapitalista civilizáció kritikáján keresztül alakult ki vagy van kialakulóban a proletariátus egységes öntudata, és a kritika itt kultúrát jelent, nem pedig spontán és naturalisztikus evolúciót."[16]

Minthogy ez a kritikai kultúra, a proletariátus kultúrája kialakulóban van, és egyre jelentősebb szerepre tesz szert a mai Olaszország viszonyai közepette, úgy gondoljuk, Marcuse kapitalista társadalomról adott képe ebben a vonatkozásban sem teljes, hiszen elfeledkezik a kritikai kultúrát gyakorló – immár intézményesített formában jelenlevő –, az egydimenziósság ellen ható társadalmi erőkről.

A pozitivizmus álkultúrája tehát nem tenné lehetővé a proletariátus történelmi hivatásának betöltését, nem segítené a társadalom megváltoztatását.

2.2.2. *A történelem naturalista és fatalista felfogása ellen.* Gramsci, aki már a pozitivizmus álkultúráját is azért bírálta, mert abban az ember csak mint „társadalmi tény" van jelen, az idealista Croce által felkínált antropológiai kiindulópontú történetszemléletre támaszkodva hevesen támadja a történelem formálásából az ember szellemi energiáját kizárni akaró pozitivista szocialisták társadalom- és jövőképét.

A „filozófiai pozitivizmus" és a „Critica sociale" – a hivatalos szocializmus hivatalos lapja – táplálja Gramsci szerint az „ide-oda hullámzó tömeg" minden történelmi elkötelezettségtől, minden társadalmi felelősségtől való távolmaradását. A közönyösségre késztetett tömeg számára „úgy néz ki, mintha a fatalitás sodorna magával mindent és mindenkit, mintha a történelem nem lenne más mint valami óriási természeti jelenség, erupció, földrengés, amelynek mindenki áldozatul esik, aki akarta, aki nem, aki tudta, aki nem, aki aktív volt és aki közönyös volt".[17] A történelem változásait tehát a pozitivizmusra jellemző módon a természeti törvények alapján értelmezik. Ezek számára „az élet olyan, mint egy lavina, amit messziről szemlélnek feltartóztathatatlan esésében. Megállíthatom-e én? – kérdezi a *homonculus:* nem, tehát nem követi az akaratot."[18] Ezzel szemben Gramsci Croce álláspontján van egyelőre, aki szerint „A történelmet mi magunk csináljuk, persze figyelembe véve azokat az objektív feltételeket, amelyek között vagyunk, szenvedéseinkkel, erőfeszítéseinkkel, eszméinkkel."[19] Fontos szerep jut tehát a kultúrának, a tudatosságnak, a társadalmi aktivitásnak a történelem formálásában azzal a Treves-féle koncepcióval szemben, amelyben „a meghatározó tényezők az embertől és akaratától elvont, érthetetlen és abszurd társadalmi energiák . . ."[20] Gramsci azt is megfogalmazza, hogy a pozitivizmus naturalista és fatalista történetszemléletével szemben mi a történeti alternatíva: „A természeti törvények, az áltudósoknak a dolgok fatális menetéről vallott nézetei helyére az ember kitartó akarata került."[21] Az emberi akarat Gramscinál nem a Schopenhauer-féle *Wille,* sem nem a bergsonizmus hatása, hanem immanens akarat, amely Croce hatására a szellemi cselekvéssel függ össze, s a kettő így együttesen formálja a történelmet.

[16] Uo. 192.
[17] Gramsci, A.: „Scritti giovanili", id. kiad. 79.
[18] Uo. 85.
[19] Croce, B.: „Primi saggi", Laterza, Bari 1919, 67–68.
[20] Gramsci, A.: „Scritti giovanili", id. kiad. 84–85.
[21] Uo. 85.

Gramsci felfogásával szemben azonban nekünk az a hiányérzetünk támad, hogy bár végig a történelem megváltoztatásáról beszél, ezt a történelmet a maga konkrétságában még tulajdonképpen nem vizsgálja, megelégszik a történelem szellemi formálásának tételezésével.

2.3 *A reális történelem figyelembevételének igénye.* Két tényező befolyásolta alapvetően Gramsci Crocétől való elfordulását. Elsősorban az I. világháborús események, amelyek következtében kiéleződött osztályharcban Gramsci egyre intenzívebben vesz részt, a szocialista párt torinói szekciójának egy időre vezetője is lesz, közvetlenebb kapcsolatok kiépítésére törekszik a torinói munkássággal. A mozgalomban való részvétel még inkább ösztönzi a helyzet forradalmi megváltoztatására s ezzel együtt a reformizmus, valamint az ennek elméleti alapjául szolgáló pozitivizmus elutasítására. „Mármost (Gramsci) kapcsolatát Crocéval – írja Garin – még fiatalkori éveiben is úgy lehetne meghatározni, mint állandó igyekezetet, erőfeszítést arra, hogy abból minden sallangos determinizmustól és minden materialisztikus dogmatizmustól mentes praxis filozófiát hozzon létre. Éppen ebben az igyekezetében nem kevés elemet merített a hegelizmusból és Crocéból, valószínűleg sokkal többet mint Labriolából, akire újult intenzitással csak később kezd hivatkozni."[22] Ehhez még hozzá kell tenni a Garin által nem említett, Gramsci történet- és társadalomfelfogásában azonban egyre komolyabb szerepet játszó Marxot és különösen Lenint, akik a pozitivizmus és a vulgármaterializmus minden válfaja ellen harcoltak. Éppen ezzel függ össze a második tényező, amely alapvetően befolyásolta Gramsci elméleti orientációját 1917 után: ez pedig az orosz forradalom, amely, Lukács szerint is, óriási lendületet adott a marxizmus tanulmányozásának.[23]

2.4 *A pozitivista történetfelfogás és Croce ellen – Marx, Lenin és Labriola szellemében.* A Giolitti-korszak végével tehát nyilvánvalóvá vált a polgári erők megújítási kísérletének kudarca, a kapitalizmus elkerülhetetlenül új válságba, háborúba sodorta az országot. Ezzel párhuzamosan megindult „az idealizmus reneszánszának" a felbomlási folyamata, amit a Croce-féle eklektikus idealizmus és a Gentile-féle aktualista aktivizmus elkülönülése és egyre határozottabb ellentéte jelez. Lassan Croce filozófiája is elveszti korábbi lelkesítő szerepét. 1917-ben ezt a folyamatot értékelve Gramsci rádöbben: „Formulákat megváltoztatni semmit nem jelent. Arra van szükség, hogy mi változzunk meg, hogy cselekvésünk módszere változzék. A reformista nevelés megmérgezett bennünket, lerombolta a gondolatot, elposványosította a gondolatot ... Forradalmárok vagyunk a cselekvésben, miközben gondolkodásunkban reformisták vagyunk: jól tevékenykedünk és rosszul gondolkodunk. Intuícióval haladunk előre és nem gondolkodva." A mozgalomban tehát az átgondolt cselekvésre van szükség, amihez az szükséges, hogy a tömegek reformista gondolkodása megváltozzék. Ami jelentős változást jelöl Gramsci felfogásában, az a következő: az önmagából kiinduló intuíción alapuló gondolkodást elégtelennek tartja. A konkrét, történeti gondolkodás jogait követeli, aminek legfőbb gátját abban látja, hogy: „Leszoktunk a konkrétban való gondolkodásról."[24] Rájön, hogy a proletariátus cselekvése nincs elméletileg megalapozva, mert nem a konkrét társadalmi-politikai helyzetből indul ki. „A történeti módszert be kellene vezetni minden tudomány

[22] Garin, E.: La formazione di Gramsci e Croce; „Critica marxista", 1967/3, 130.

[23] Lukács György: „A társadalmi lét ontológiájáról", I, Magvető, Budapest 1976, Történeti fejezetek, 300.

[24] Gramsci, A.: „Scritti giovanili", id. kiad. 132.

tanulmányozásába – írja –, mert kiszélesíti az agyat és konkrét gondolkodást alakít ki, nem pedig absztrakt, dogmatikus és fecsegő mentalitást."[25] Figyelme ezután az ember szellemiségéről egyre inkább áttevődik az olasz történelem konkrét vizsgálatára, valamint a világtörténelmi jelentőségű októberi forradalom elemzésére.

2.4.1. *Az orosz forradalom mint a pozitivista-mechanikus történetfelfogás tényszerű bírálata.* Sokan és sokszor elemezték már „Forradalom a ‚Tőke' ellen" című 1917 végén írt cikkét, és nagy részük marxizmusellenesnek tartja bizonyos megállapításait. Kétségkívül Gramsci ekkor még nem ismeri teljes egészében Marx és még kevésbé az Itáliában addig alig ismert Lenin munkásságát, de véleményünk szerint ha felfogását mélyebben ismerjük, világos számunkra, hogy nem erről van szó. Épp ellenkezőleg, Gramsci itt a merev, dogmatikus marxizmus ellen lép fel, s egyben azon reformista elképzelések ellen, amelyek a történelem formálásában minimálisnak tartják az ember szerepét. Gramsci számára az októberi forradalom e felfogásnak csattanó cáfolata. És úgy véljük: ez a forradalomértelmezése egybeesik Lenin hasonló – Gramsci által nem ismert – gondolataival. Az orosz forradalom Gramsci számára bebizonyította, hogy „... a történelem legnagyobb faktora nem a puszta gazdasági tény, hanem az ember, az emberek társadalma, az embereké, akik közelednek egymáshoz, megértik egymást, s ezen kapcsolataikon keresztül kifejlesztik a kollektív, társadalmi akaratot; és *megértik a gazdasági tényeket, és meg tudják helyesen ítélni azokat, hozzá tudják igazítani akaratukhoz, mígnem ez válik a gazdaság hajtóerejévé, az objektív valóság formálójává.*"[26] A szubjektív tényező történelemformáló szerepének ez még valóban nem teljesen dialektikus megközelítése, éppen ezért „Forradalom a ‚Tőke' ellen" című cikkét mi a gazdasági tényező reális társadalmi szerepének megértéséhez való folyamat első lépcsőfokának tartjuk, az *átmenet* írásának. Kétségkívül igaza van azonban Gramscinak abban, hogy az orosz forradalom alakításában a szubjektív történelmi erőknek jelentős szerepe volt, valóban „az objektív valóság formálójává" váltak, s ez tovább inspirálja a pozitivista történetfelfogás elleni harcát.

Ez a harc ezután már egyre nyíltabban zajlott, s egyre nyilvánvalóbb utalásokkal Marxra, Leninre. Turati, Treves, akik a szocialista párt „régi gárdája" nevében kulturálatlansággal vádolják az új generációt, Gramsci véleménye szerint B. Bauerhez hasonlítanak, aki ellen Marx a „Szent család"-ban oly heves polémiát folytatott. „Treves Marx doktrínáját külső sémára redukálta, természeti törvényre, amely fatálisan az emberek akaratán kívül, egyesített aktivitásukon s ezen aktivitás által kifejtett társadalmi erőkön kívül érvényesül, s amely így a haladás determinánsa, a termelés új formáinak szükségszerű kiváltója lesz" – írja Gramsci. Legfőbb kifogása a reformista felfogással szemben az, hogy „Marx doktrínáját a proletariátus tétlenségének doktrínájává" változtatták. Ez abban az időben, amikor a háború és az orosz forradalom módosította a „normális történelmi környezet feltételeit", valóban végzetes tévedés volt, de egyenesen következett a II. Internacionálé akkori és azt megelőző irányvonalából. Gramsci ezt elutasítja, és kijelenti: „Az új generáció úgy látszik vissza akar térni Marx hamisítatlan doktrínájához, amelyben az ember és a valóság, a munkaeszköz és az akarat nem különülnek el, hanem a történeti tettben azonosulnak egymással."[27]

[25] Uo. 135.
[26] Uo. 150. (Kiemelés tőlem – *Sz. T.*)
[27] Uo. 154.

Marx eredeti felfogásához itt még nem párosul az elkövetkező évek alapos Marx-ismerete, de a pozitivista történetfelfogás elleni polémiájának ez a csúcspontja tulajdonképpen kulcs Gramsci gyakorlati filozófiája lényegének (filosofia della prassi) megértéséhez. Gramsci az idealista filozófiához kapcsolódva – a pozitivizmus mechanikus társadalomképével szemben – átvette mindenekelőtt az antropológiai momentumot, amit még fiatalkorában igyekezett tiszta szellemiségétől megfosztani és konkrét-történetileg felfogni. Ugyanakkor a háború és főképp az orosz forradalom hatására felismeri a „valóság", a „munkaeszköz", azaz az adott történelmi és társadalmi feltételek fontosságát az ember szempontjából. Mindezt pedig végül is a pozitivista történetfelfogás „karosszékkényelemelve" ellen a proletariátus történelemformáló cselekvése, aktivitása érdekében.

Nem arról van szó, hogy a fiatal Gramsci a marximus totalitását alkotó antropológiai, történeti és gyakorlati mozzanatok összefüggését teljes egészében, dialektikusan látta volna[28], hanem inkább csak arról, hogy ezek egymással való szoros kapcsolatát felismerte. A következő években ezt a felfogását mélyíti el, egyre inkább eltávolodva Crocétól és felfogását morális oldalról befolyásoló Kanttól[29].

2.4.2. *Az „Action Française" biologizmusa ellen.* Gramsci figyelme ezután minden olyan pozitivista felfogás ellen irányult, amelyek – akár Olaszországon kívül is – a történelmi változásokat evolúciós fejlődésnek tartották. Így 1918-ban a francia folyóirat, a katolikus-nacionalista „Action Française" köré tömörült csoportot, különösen L. Daudet-t és Ch. Maurrast bírálja, akik szerint a társadalom változása a biológiai szervezetek mintájára örök és változatlan törvények szerint megy végbe, amit a faj, a lélek, az öröklött tulajdonságok határoznak meg. A kritikai kommunizmus nevében – ezt a kifejezést Marx és Engels után Labriola használta előszeretettel – hangsúlyozza Gramsci a következőket: „A kritikai kommunizmus számára az olyan ‚természeti' fogalmak, mint a faj, vér, örökség, vidék . . . gyermeteg kifejezések, amiket semmivel sem lehet igazolni: egyszerű verbalizmus, egyszerű frazeológia. A történelem emberi termék, azé az emberiségé, amely osztályokra és rétegekre szakad, amely osztályok közül olykor-olykor egy túlsúlyba kerül és saját céljai szerint irányítja a társadalmat, amely osztály ellen a másik küzd, érvényesülni szeretne és *helyettesíteni* a másikat az irányításban; nem evolúció tehát, hanem *helyettesítés,* aminek szükségszerű eszköze a tudatos és fegyelmezett erő."[30] Gramsci ekkor már világosan felismeri a történelmet mozgató társadalmi erőket, és ebben az időben a társadalom gazdasági szerkezete vizsgálatának fontosságát hangsúlyozza.

2.4.3. *Az ökonomizmus ellen – az államhatalom megszerzéséért.* Amikor a fiatal Gramsci a gazdasági tényező történelmi szerepét elemzi, sohasem esik az ökonomizmus hibájába, hiszen a társadalom gazdasági viszonyait mindig csak az egyik meghatározó tényezőnek tartotta a történelemben. Az ökonomizmus, amely csupán a gazdasági tényezőt veszi figyelembe, nem képes megmagyarázni a történelmet, még kevésbé képes a történelem „csinálására". Az orosz események elemzésekor hívja fel erre a figyelmet

[28] A marxizmus totalitását mi Hermann István alapján fogjuk fel. Lásd Hermann István: „A szocialista kultúra problémái", Kossuth, Budapest 1970, 25–58.

[29] Gramscira elsősorban Kant kötelesség-etikája hatott. Lásd Gramsci, A.: „Scritti giovanili" id. kiad. 205., 217.

[30] Uo. 328.

Gramsci. A politikai szférát nem csupán a gazdasági struktúra befolyásolja, „egy nép története nemcsak a gazdasági tények által dokumentált" – írja,[31] hanem a szellemi és gyakorlati aktivitás minden formája által, amelyek a társadalom adott „okozódási folyamataiban" szerepet játszanak. Gramsci már ekkor tisztán látja, hogy a forradalom sikeres megvívásához nem elegendő csupán a gazdasági struktúra megváltoztatása. Ezen túl arra is szükség van, hogy az emberek kulturálisan, morálisan átalakuljanak. Ezt a „kulturális forradalmat", amit Lenin is oly sok cikkében követelt,[32] a szocialista társadalom felépítésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni, amihez az orosz társadalom is – Lenin szavaival – 1924-ben „mégis eljutott". Gramsci a kultúrát mint eszközt igyekezett felhasználni a történelem megváltoztatásához, számos kulturális szervezetet kezdeményez, egyik megalapítója az 1919-ben induló „Ordine Nuovo" című szocialista lapnak, amely jelentős befolyásra tett szert az ún. „vörös kétévben", 1919–1920-ban.[33] Gramsci tehát a társadalom átalakítását későbbi terminológiájával kifejezve mind strukturális, mind szuperstrukturális vonatkozásban gondolta véghezvinni, s ez a marxista alapbeállítottsága készteti az ökonomizmus teljes elutasítására.

2.4.3.1 *Loria ökonomizmusa ellen.* Mint egyik fiatalkori cikke is tanúsítja,[34] Gramsci már 1915-ben tudatosan kapcsolódott a Loria-bírálók sorához: Engelshez, Labriolához és Crocéhoz, és a „Börtönfüzetek" utolsó lapjain 1935-ben még foglalkozik a lorianizmussal. „Loria – írja ekkor – nem egyedi torzszülött eset, hanem egy meghatározott történelmi periódus bizonyos értelmiségi rétege egy sor képviselőjének a legtökéletesebb példánya, elsősorban azé a pozitivista értelmiségi rétegé, amely a munkáskérdéssel foglalkozott, és amely többé vagy kevésbé meg volt győződve, hogy elmélyíti és felülvizsgálja és meghaladja a gyakorlat filozófiáját."[35]

Loria tehát mint típus érdekli a fiatal Gramscit, azé a típusé, aki a történelmet alapvetően szentimentális megközelítésben fogja föl, s ezzel az eseményeknek egyrészt szigorú determinizmusát, másrészt az így nem magyarázhatóaknak misztikus, kiszámíthatatlan jellegét hangsúlyozza. A háború Loria szerint szükséges rossz, amit el kell viselni; ehhez pedig az emberiség testvérisége, a jóság, az igazságosság, a szeretet vezet.

De hát hogyan is fogja föl Marx elméletét Loria, aki 1880-ban még Marx titkára[36] szeretett volna lenni? A „Kommunista Kiáltvány"-t elemezve a következőket mondja: „. . . az egész rendszer sűrítve benne van . . . amelynek két alapvető tétele: a gazdasági fejlődés a termelőeszköz fejlődésétől függ, más szóval a gazdaság technikai meghatározottsága és az eszmei, erkölcsi, politikai rend a gazdasági rendtől függ, más szóval a szociológia, vagy ahogy ma szokás nevezni, a történelmi materializmus gazdasági meghatározottsága."[37] Ez valóban Marx tipikus ökonomista félreértése, amely felfogásból kimarad a

[31] Uo. 281.

[32] Gondolunk itt elsősorban „Naplójegyzetek", „Inkább kevesebbet, de jobban", „A szövetkezetekről" stb. c. Lenin-írásokra.

[33] Megemlítjük, hogy Gramsci e felfogásával ellentétes a fiatal Lukács koncepciója, amely szerint a kultúra a cél, a politika csupán eszköz. Lásd Hermann István: „Lukács György gondolatvilága", Magvető, Budapest 1974, 118.

[34] Lásd Gramsci, A.: „Per la veritá", Ed. Riuniti, Róma 1974, 11–12.

[35] Gramsci, A.: „Quaderni del carcere", I–IV, Einaudi, Torino 1975, 2325.

[36] Erről tanúskodik 1880. szeptember 14-én Mantovából írt francia nyelvű levele. Lásd. „La corrispondenza di Marx e Engels con italiani (1848–1895)", Feltrinelli, Milánó 1964, 291.

[37] Loria, A.: „Carlo Marx", Formiggini, A. F., Róma 1924², 15.

termelőerők szubjektív oldala, ezzel együtt a technikai oldal is mechanikussá válik. Ha a fiatal Gramsci olykor túlhangsúlyozza a termelőerők szubjektív oldalának szerepét, azt nemcsak gazdasági, de politikai szempontból is magyarázva,[38] az nem utolsósorban a Loria-féle ökonomizmus képviselői elleni harcának köszönhető.

Az ökonomizmus – ami Engels sokat idézett késői levelei, valamint Lenin „Mi a teendő?" című írása szerint is – szinte a legnagyobb veszélyt jelenti a marxizmus számára, a tízes évek végi olasz szocialista vezetők hivatalos ideológiája lett. Ez még inkább ösztönzi arra, hogy az „Ordine Nuovo" csoport által megindított, az orosz forradalom példáját követő gyári tanácsok mozgalmát, a gyárfoglaló mozgalmakat, a torinói munkásmegmozdulásokat a reformista ökonomizmus e válfaja cáfolatául használja föl. Ezen mozgalom ellen, amit Lenin a Komintern III. kongresszusán kommunistának, internacionalistának ismer el, a reformisták épp Loria felfogását hívják segítségül a termelési eszközről, hogy bizonyítsák: Olaszországban nem jött el a szocialista forradalom ideje, minden forradalmi cselekvés hiábavaló, sőt a munkásosztály számára káros.[39]

Gramsci világosan felismerte ekkorra már, hogy a politikai cselekvés motivációját a gazdasági fejlődésben kell keresni: maga a gyári tanácsok szervezete sem más, mint gazdasági alapon való politikai cselekvés. Gramsci azonban azt is látja, hogy a munkásság harcát az elnyomorodás, az alapvető létfeltételek hiányának megszüntetéséért össze lehet és össze kell kötni az államhatalomért való harccal. Ehhez pedig nem elegendő társadalmi-gazdasági szerkezetben meglevő spontán forradalmasodást előidéző ökonómiai mozzanat, hanem – újból Labriola kifejezését használva – létre kell hozni a proletariátus „pszichológiáját", ami a történelem menetét nem kívülről, hanem belülről irányítaná. Az objektív és szubjektív feltételek egyaránt elengedhetetlenek a proletariátus diktatúrájának megteremtéséhez. A technikai eszköz fejlettségére hivatkozó reformisták tehát végleg letértek a forradalmi útról, és méltán érdemlik ki Lenintől a „legtisztább szociálárulás" címet.[40]

Loria hamis történelemfelfogását, aminek hatása Olaszországon kívülre (így hozzánk is) eljutott, Gramsci a „Börtönfüzetekben" a Buharin-féle vulgármaterializmushoz hasonlítja: „A *Népszerű tankönyvnek* – írja – a ‚technikai eszközre' vonatkozó elmélete teljesen téves ... a *Tankönyv*ben kifejeződő gondolkodásmód nem különbözik Loriáétól, ha ugyan nem még bírálhatóbb és felületesebb."[41] Gramsci Marx „Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához" írt előszavára támaszkodva mutatja ki mind Loria, mind Buharin pozitivizmuson alapuló vulgármarxizmusának alapvető tévedéseit.

2.4.3.2 *Loria követői: Turati és Treves.* E sekélyes ökonomizmust osztotta Olaszországban a szocialista párt vezetősége, köztük Turati és Treves is, akik most már „elméletileg" is igazolva látták elképzeléseiket. Ez oda vezetett, hogy a háború után kialakult forradalmi helyzetet nem ismerték fel, mert elmulasztották a reális társadalmi erők mozgásának vizsgálatát, a konkrét helyzet elemzését. „Az olasz reformistáktól, a Treves-, Turati-, Prampolini-, Zibordi-féléktől nekünk fiataloknak jogunk van megkérdezni: Mit tettetek azért, hogy megvilágítsátok a szocialista doktrínát? Melyik könyvet

[38] Erről ír N. Badaloni „Il marxismo di Gramsci" (Einaudi, Torino 1975) c. könyvében.
[39] Gramsci, A.: „L'Ordine Nuovo (1919–1920)", Einaudi, Torino 1954, 79–80.
[40] „Lenin Válogatott Művei", Magyar Helikon, Budapest 1967, 240.
[41] Gramsci, A.: „Filozófiai írások", Kossuth, Budapest 1970, 220–222.

írtátok? Hol találhatók kutatási eredményeitek az olasz nemzet gazdaságtani helyzetéről? Tudjátok-e hogyan van megszervezve egy gyár, és hogyan fejlődött ki Olaszországban a gyárrendszer? ..."[42]

A szocialista forradalom objektív és szubjektív feltételeiről véleményünk szerint nem véletlenül beszélt Lenin a II. Internacionálé csődjéről írt munkájában. A reformizmus ugyanis elveszítette már – Labriola kifejezésével élve – antitetikus, kritikai magatartását, és teljes egészében a polgári társadalmon belül maradt. Ennek egyenes következménye, hogy ezek a kispolgári értelmiségiek hittek a „demokratikus állam intézményeinek örökkévalóságában";[43] és eleve lemondtak a Gramsci és az egész ordinovista mozgalom által megfogalmazott célkitűzésről: a proletárdiktatúra megteremtéséről, az új állam létrehozásáról. Abban a helyzetben pedig ez utóbbi volt a forradalmi, a kommunista álláspont, még ha a forradalmi tömegeknek nem is sikerült céljaikat megvalósítani.

2.5 *Gramsci pozitivizmus-ellenes harcának jelentősége.* Ezek után úgy gondoljuk, elegendő megállapítani, hogy óriási jelentősége van Gramsci szellemi formálódásában a pozitivizmus különböző formái elleni harcának. L. Paggi éppen az ökonomizmus-ellenes polémiáját tartja a gramscii mű vezérfonalának,[44] ami fiatalkori írásaitól egész munkásságára jellemző. Gramsci ezen álláspontját hasonlóan értékeli L. Althusser is: „Akkor ez heves tiltakozást jelentett a II. Internacionálé mechanicizmusa és opportunizmusa ellen. Közvetlenül az emberek tudatára és akaratára appellált, hogy elutasítsák a háborút, megdöntsék a kapitalizmust és végrahajtsák a forradalmat."[45] Tehát éppen pozitivizmus-ellenessége távolította el őt a II. Internacionálé hivatalos filozófiájától és vezette el a forradalmi álláspontho z, ami explicit formában már 1919–20-ban megjelenik, majd 1921-ben teljes szakadáshoz vezet az ordinovista mozgalom és a reformista szocialisták között.

3. *Gramsci egyéb társadalomfilozófiai polémiái.* Ahogy a fiatal Gramsci távolodott és 1917–18-ra elszakadt a Croce-féle idealista, immanens történetszemlélettől, úgy közeledett a marxizmushoz és próbálta megérteni Marx, majd pedig Lenin hamisítatlan felfogását. Ebben a folyamatban nemcsak a pozitivista történetszemlélet torzításai ellen polemizált, hanem a munkásmozgalomban jelenkező egyéb marxizmust deformáló tendenciák ellen is. Az olasz szocialista pártban ugyanis nemcsak a reformisták hallatták hangjukat, hanem mellettük olyan irányzatok képviselői is, akik az osztályharc menetét egy-egy időszakban gyorsítani vagy lassítani szerették volna, s bizonyos befolyásra tettek szert a munkásság körében. Gramsci helyesen látja meg, hogy a háború és az orosz forradalom által befolyásolt olasz és nemzetközi élet politikai vonatkozásban megváltozott, a történelem menete „felgyorsult". Ebben a társadalmi-politikai helyzetben a forradalmi erőkön kívül vannak olyan „baloldali" erők, amelyek az objektív helyzet vizsgálatától eltekintenek, és a szocialista „eszme" megvalósulását a lehető legrövidebb időn belül követelik. Mások épp ellenkezőleg Marx betűjéhez tartva magukat a forradalmi lendület lefékezését kívánják. Gramsci ezekkel szemben, felismerve a helyzet komolyságát,

[42] Gramsci, A.: „L'Ordine Nuovo", id. kiad. 490.

[43] Uo. 16.

[44] Paggi, L.: La teoria generale del marxismo is Gramsci; „Storia del marxismo contemporaneo", Feltrinelli, Milánó 1974, 1366.

[45] Althusser, L.: „Marx – az elmélet forradalma", Kossuth, Budapest 1968, 201.

ezt írja 1920-ban: „Az osztályharc jelenlegi fázisát Olaszországban vagy a politikai hatalom megszerzése követi a forradalmi proletariátus részéről ... vagy egy félelmetes reakció a tulajdonos osztály részéről."[46] Az ellentétes társadalmi osztályoknak ez az eldöntendő alternatívája nemcsak a nacionalista, fasiszta reakciós erők magatartását határozta meg, hanem a forradalmi erők harci módszereit is, amely erők a legkülönfélébb célkitűzéseket – a reformok követelésétől a Komintern hatására a világforradalom követeléséig – igyekeztek megvalósítani. Az említett reális történelmi alternatíva végigharcolását tehát igen eltérő módon értelmezték. Gramsci álláspontja a II. Internacionálétól való elfordulásával egyre határozottabban a III. Internacionálé célkitűzéseivel való azonosulás felé halad: a proletárdiktatúra és a világforradalom követeléséhez.[47]

3.1 *Gramsci korai antijakobinizmusa.* Ez a folyamat azonban nem volt mentes bizonyos ellentmondásoktól. Miközben ugyanis hangsúlyozzuk a pozitivista történetszemlélet bírálatának jogosultságát és II. Internacionálé-ellenességét, arra is rá kell mutatnunk, hogy a fiatal Gramsci a morális problematikát tekintve bizonyos mértékig kapcsolódik a Renan–Croce–Sorel által hirdetett „erkölcsi és szellemi reform" követeléshez, és ez erőteljesen befolyásolta történetszemléletét.

Arról van ugyanis szó, hogy Gramsci a szindikalista Sorelhoz való viszonyában nem az erőszak elemét érvényesíti, hanem éppen a társadalom megváltoztatásának „erkölcsi és szellemi" jellegét. Ebből az alapállásból kiindulva bírálja már 1916-ban a francia forradalom jakobinus jellegét, amit úgy fog fel, mint olyan eszközt, amely segítségével az új osztály *kényszeríti* a tömegeket az új, polgári rend elfogadására. Gramsci ezzel szemben a történelem menetének spontán fejlődését állítja. Sokan – mint például Paggi, Badaloni és mások – ezt spontaneitásként értelmezik. Véleményünk szerint ez nem a Luxemburg-féle spontaneitás-elmélet, hiszen a szövegösszefüggésből egyértelműen kiderül, hogy Gramsci éppen a szervezettséggel köti össze a tömegek autonóm, spontán, szocializmus felé való haladását.

A fegyelem Gramsci elméleti és politikai tevékenységére alapvetően jellemző fogalom. Fiatalkorában épp a burzsoá forradalom elutasítása miatt hangsúlyozza túl a tömegek spontán, de a szocializmus mint eszmény érdekében szervezett megmozdulásainak, forradalmasodásának jelentőségét. Magát az orosz forradalmat is – a kellő információk hiányában – úgy értelmezi, mint antijakobinus népmozgalmat, amely a legszélesebb tömegek közreműködésével jött létre egy azt megelőző erkölcsi és szellemi forradalom következményeképpen.

Az orosz forradalom számára a jó példa az új típusú forradalomra: „A forradalom nem ismerte a jakobinizmust. A forradalomnak le kellett vernie a zsarnokságot, a többséget nem erőszakkal kellett megnyernie. A jakobinizmus tisztán burzsoá jelenség ... A burzsoá forradalmak erőszakos tette duplán erőszakos: lerombolja a régi rendet, kikényszeríti az új rendet." Az orosz forradalom azonban „nemcsak a hatalmat váltotta fel hatalommal, hanem szokást szokással, új erkölcsi légkört teremtett, megteremtette a szellem szabadságát a testi felszabaduláson túl".[48] Itt Gramscit elsősorban az orosz

[46] Gramsci, A.: „L'Ordine Nuovo", id. kiad. 117.

[47] Erről ír P. Spriano „ ‚L'Ordine Nuovo' e i consigli di fabbrica" (Einaudi, Torino 1971) c. könyvében.

[48] Gramsci, A.: „Scritti griovanili", id. kiad. 106–107.

forradalom iránti lelkesedése vezette, mintsem az amúgy is gyéren rendelkezésére álló tények elemzése, hiszen tudjuk, hogy épp ebben az időben nevezi magát Lenin „forradalmi jakobinusnak". Az erőszak elutasítása azonban Gramscinál konstans elemként őrződik meg, ezért főleg fiatalkori cikkei közül egy-két nem szignált cikket bizonyára nem Gramsci írt, amiben az erőszak dicsőítése található.

Az erőszak történelmi szerepéről azonban módosul a véleménye a „vörös kétévben" éppen Labriola és Lenin hatására, de az mindig a széles néptömegek mozgalmával kapcsolódik össze, akik „beleegyeznek" e rövid diktatórikus periódusba. A diktatúra fogalma tehát későbbi felfogásában a konszenzus fogalmával függ össze. 1919-ben például így ír: „A konkrét probléma ma a társadalmi katasztrófa tetején, amikor az egész felbomlott, és minden önkényes hierarchia megdőlt, az, hogy segítsük a munkásosztályt a politikai hatalom megszerzéséhez, az, hogy tanulmányozzuk és keressük az adekvát eszközöket ahhoz, hogy az államhatalom átruházása minimális vérontással járjon, hogy az új kommunista állam a forradalmi terror egy rövid periódusa után széles körben megvalósuljon."[49]

A fiatal Gramsci számára a jakobinus a terroristával válik egyenlővé, azzal aki a forradalom konkrét menetét absztrakt és utópikus jelszavakkal erőszakos úton akarja siettetni. Ezzel szemben Gramsci a párt szervező, meggyőző, kulturális munkáját hangsúlyozza még az „Ordine Nuovo" időszakában is, és elutasítja a szindikalista mozgalmat, amely a tömegekre akarja erőszakolni saját felfogását.[50]

Gramsci antijakobinizmusa nem jelenti azt – mint forradalom-elméletével kapcsolatban majd kimutatjuk –, hogy reformista lett volna. Csupán az afféle jakobinizmus ellen harcol, amely, a történelemre absztrakt sémákat erőltetve, messianisztikus módon akarja a történelem menetét megváltoztatni.

3.2 *A messianizmus ellen.* A szocialista párt balszárnyában elterjedt messianisztikus történelemfelfogás minden formáját elutasítja Gramsci. Már Croce hatására 1917-ben elkülönítette magát a szocializmus mítoszként való felfogásától. Mindig is immanens szemlélete a történelem konkrét elemzésének elmélyülésével egyre határozottabban fordul szembe a jakobinizmussal, amit a „történelem messianisztikus szemléletének" nevez, valamint az ún. „kulturális messianizmussal" aminek legfőbb képviselője G. Salvemini, az „Unità" nevű szocialista lap irányítója. Salvemini bírálata azért is fontos számunkra, mert segít körülhatárolni azt a befolyást, amit Gramsci a történelemformáló szubjektum kulturális, ugyanakkor morális téren megnyilvánuló cselekvésének tulajdonít. Arról van ugyanis szó, hogy az erőszak történelmi szerepének lebecsülése egyrészt nem abszolút nála, másrészt nem jelenti a kultúra, a morál mindehatóságának absztrakt elfogadását sem. A jakobinizmus és a Salvemini-féle kulturális messianizmus végeredményben Gramsci szerint elutasítandó szélsőségek. Miközben Gramsci hangoztatja az „erkölcsi és szellemi reform" szükségességét, nem esik abba a hibába, hogy a kultúrát abszolutizálja, mert látja, hogy a vita, a propaganda segíti a társadalmi feladatok megoldását, de nem a megoldás kizárólagos eszköze. Bírálja azokat, akik a táradalom megváltoztatását csak a

[49] Gramsci, A.: „Scritti politici", Ed. Riuniti, Róma 1973, 239–240.

[50] Lásd A. Gramsci: „L'Ordine Nuovo", id. kiad. 15. A kényszerítő és a konszenzionális momentum a jellemző Gramsci későbbi „neojakobinizmusára". Lásd Portelli, H.: Jacobinisme et anti-jacobinisme de Gramsci; „Dialectiques", 1974/4–5, 28–43.

kulturális felemelkedéssel – mint Salvemini – vagy csak „morális megtisztulással" – mint B. Giuliano – hozzák összefüggésbe.[51]

Gramscit és Lukácsot, fiatalkori felfogásuk alapján, gyakran szokták együtt emlegetni mint praxisfilozófusokat. Eltekintve attól, hogy Gramsci és Lukács felfogása között valóban kimutatható – a sajátos történelmi körülmények hatására – bizonyos hasonlóság, az antropológiai mozzanat preferálása tekintetében pedig szinte azonosság, a messianizmus tekintetében felfogásuk alapvetően szemben áll egymással. Ezen a megállapításunkon – megítélésünk szerint – még az sem változtat, hogy mind Gramsci, mind Lukács a világtörténelem gyors megváltozásában, a világforradalomban hitt. Ez a világforradalmi perspektíva a Komintern hatására ebben az időben a legkülönfélébb felfogások – köztük a lenini – jellemzője volt. Gramsci koncepciója e tekintetben inkább Leninével rokonítható. Gramsci ugyanis valójában elutasított mindenfajta utópiát, ami erősíti messianizmus-ellenességét. Az utópistákkal szemben, akik a tényeket kívánják előre látni, azt írja: „A cél nem tény, hanem eszme, amely tényeken keresztül realizálódik."[52] Tehát nem a tényeket kell előre látni, hanem a szocializmus mint eszme kell hogy irányítsa cselekedeteinket, ami akkori szóhasználatával okozódási sorokban megy végbe. A célkitűzés megvalósításához pedig adekvát eszközöket kell keresni. Erre példát szintén az orosz forradalomban talál. „A bolsevikok – írja – nem utópisták és nem is álmodozók. Pedagógiai vagy más irányú gyakorlati cselekvésük dokumentumai bizonyítják, hogy mentalitásukban mennyire irtóznak a messianizmus minden formájától ... a bolsevikok kultúráját a historicista filozófia adja; úgy fogják föl a politikai cselekvést, a történelmet, mint fejlődést, nem mint önkényes szerződés-elméletet, mint a tökéletesedés végtelen folyamatát, nem mint végleges mítoszt."[53] A harc fő eszközének a proletár tömegek tudatos cselekvését, minden ország proletárjai gyakorlati és szellemi egységét tartja. A történelem reális felfogására való törekvése készteti Itália társadalmi-gazdasági helyzetén kívül a világperspektíva figyelemebevételére, a nemzeti mozzanatoknak a nemzetközi mozzanatokkal való összekapcsolására.

3.3 *A történelem „tudományos" felfogásának elutasítása.* A fiatal Gramsci polémiájának alapját azon misztikus és ugyanakkor mechanikus determinista társadalomfelfogások bírálata adja, amelyek szerint a történelem menete teljes mértékben okságilag és törvényszerűen meghatározott, az abba való beavatkozás felesleges, sőt káros, hiszen végzetes következményekkel jár. Ugyanis a pozitivista, az ökonomista és ezzel rokon szocializmus-koncepciók, az evolucionista, fatalista társadalomfelfogások közös gyökere – a társadalmi törvények mechanikus jellege – ellen tiltakozik Gramsci, amikor bírálja a társadalom menetét teljes biztonsággal „előre látó" „tudósokat". Itt természetesen nem Marx és Engels, valamint Lenin álláspontjának bírálatáról, hanem annak dogmává, holttá merevített változatáról van szó, ugyanakkor természetesen a marxizmus alkotó felfogásáról is egyben. A „könyvízű" történelemfelfogások szerint ugyanis meg kell várni mindazon feltételek beérését, amelyek nélkülözhetetlenek a szocialista forradalomhoz, a proletariátus diktatúrájához, mert különben a mozgalom teljesen hiábavaló és céltalan.

[51] Salvemini bírálatát Lásd Gramsci, A.: „Scritti giovanili", id. kiad. 269–275. és Gramsci, A.: „L'Ordine Nuovo", id. kiad. 257–259.; B. Giuliano bírálatát lásd Gramsci, A.: „Scritti politici", id. kiad. 236–240.

[52] Gramsci, A.: „Scritti giovanili", id. kiad. 200.

[53] Uo. 268.

Ezt Gramsci „karosszék-kényelem" politikájának, a „ha" politikájának nevezte (... ha bekövetkezik ez az esemény..., ha beérik ez a feltétel stb.), és helyette a történelem menetének aktív befolyásolását tűzte ki célul, aminek vezérfonalául szolgál a marxizmus. Ebben az alapállásban erőteljesen érezhető egyrészt Labriola hatása, aki a marxizmust „egy állandóan fejlődésben levő tudománynak és politikának" tartotta, s hangsúlyozza, hogy „A mi tanításunk csupán kutatási és szemléleti módszer kíván lenni. Marx nem véletlenül beszélt felfedezéséről mint vezérfonalról"[54]; – másrészt kétségkívül Lenin hatása, aki többször feltette a kérdést: „Melyik könyben olvasták Önök, hogy a történelemnek csak egyfajta fejlődést szabad befutnia?", s elfogadta a napóleoni *„On s'engage et puit on voit!"* cselekvési programot. Éppen ezért üdvözölte Gramsci oly nagy lelkesedéssel a „Tőke" betűjének és nem szellemének „elentmondó" orosz forradalmat. Éppen ezért bírálja az „Ordine Nuovo" periódusa alatt „az opportunistákat és egész bandájukat", akik mindenáron el akarták téríteni a munkástömegeket a háborúban meggyengült és vezetésre képtelen burzsoázia elleni harctól azzal, hogy „Olaszországban nincsenek meg a forradalom objektív feltételei". Éppen azon „tudósok" ellen, akik a marxizmust nem alkotóan, hanem betű szerint értelmezik, hangsúlyozza: „Azt várni, hogy a testi és szellemi rabszolgaság ilyen fokára süllyesztett tömeg az autonóm történelmi fejlődést fejezze ki, azt várni, hogy spontán módon kezdje meg és folytassa a forradalom teremtését, tisztára az ideológusok illúziója."[55] Ezzel szemben Leninre hivatkozva hangsúlyozza, hogy a tömegeknek a forradalom kezdeményezőivé, ágenseivé kell válniuk. A történelem menetének végül is tehát az „előre megszabott" iránytól el lehet, sőt az adott helyzetben el is kell térni. Gramsci felfogásában így kapcsolódik össze a történelem „tudóskodó", „könyvízű" értelmezésének bírálata a tömegek aktivitásának követelésével, ami gyakorlati filozófiájának lényegét jelenti.

4. *Gramsci korai történetfilozófiájának alapvető kategóriái.* Nem kétséges, hogy amennyiben Gramsci korai történetfelfogásának pozitív kifejtését nem kapcsoljuk össze a pozitivizmussal, az ökonomizmussal és egyéb marxizmust torzító koncepciókkal szembeni heves vitáival, nem érthetjük meg Gramsci történetfilozófiai álláspontját. A *pars destruens* a Gramsci-féle felfogás szerves része. Nem csupán azért, mert a polémiát, a kritikát ő maga is nagyon fontosnak tartotta. (Így ír: „Számunkra a vitának óriási jelentősége van, ez magának az életünknek az értelme"[56], vagy egyik Tatjánához írott levelében: „Egész szellemi formálódásom polémikus jellegű volt."[57]) Hanem főként azért, mert a bírált irányzatok és koncepciók mintegy a gramscii elmélet és gyakorlat „negatívjai", azok, amelyek a bírálattal egyidőben lehetővé tették számára saját álláspontjának világosabb, árnyaltabb megfogalmazását. Az eddig tárgyaltakból, úgy véljük, kiderül, hogy a korai Gramsci történetfelfogásának alapvető kategóriái egyrészt a szubjektum, másrészt a gyakorlat, a praxis fogalma.

4.1 *A szubjektum mint történelemformáló tényező.* Mindazokkal – például Lukáccsal – együtt, akik az idealizmus felől közelítettek a marxi, lenini gondolatokhoz, és járták végig a Marxhoz, Leninhez vezető utat, Gramsci is a szubjektumból kiindulva keresi azt a közös tényezőt, amely elvezet a valóság reális feltárásához. Gramsci szubjektumon –

[54] Labriola, A., i. m. 193., 98.
[55] Gramsci, A.: „L'Ordine Nuovo", id. kiad. 400.
[56] Gramsci, A.: „Scritti giovanili", id. kiad. 117.
[57] Gramsci, A.: „Lettere dal carcere", Einaudi, Torino 1973, 390.

éppen Croce hatására – még pályakezdő éveiben sem absztrakt, elvont egyént ért, hanem – Crocéval szemben – munkást, akinek azonban legfőbb kialakítandó jellemzőjének kultúráját, tudatosságát tartotta. Kezdettől fogva meg volt ugyanis győződve, hogy a proletárok, a munkásság Olaszország új történelmének főszereplői, akik saját cselekedeteikkel formálják ki a jövőt. Ebben az időszakban azonban – amint utaltunk rá – Gramsci még úgy gondolta, hogy a történelmet elsősorban szellemi téren kell megváltoztatni.

Az 1917-es oroszországi események hatására egyrészt megerősödött benne az ember, a történelemformáló szubjektum alapvető szerepéről eddig vallott felfogása, ugyanakkor másrészt a szubjektum fogalmát kezdi konkrétabban, anyagi-gazdasági folyamataiba beágyazottan, az anyagi valóság által determináltan értelmezni. Ekkor írja, hogy „az ember a történelem legnagyobb faktora", mert az orosz forradalomban is „az emberek változtak meg: s ez a fő".[58]

A történelemformáló szubjektumot tehát úgy fogta föl, mint akik az olasz társadalomban kialakult válságot, mély ellentmondásokat megértve, átgondolva olyan kollektív, társadalmi akaratot hoznak létre, ami majd alapját képezi a társadalom forradalmi megváltoztatásának. Gramsci a konkrét társadalmi-politikai helyzet elemzése során 1919-re eljut a szubjektum teljesen konkrét, anyagi, marxista–leninista felfogásához. Ettől kezdve szubjektumon a *konkrét*-munkást érti. De nem a bérmunkást, aki teljesen a kapitalista társadalom alá van besorolva és végeredményben ahhoz tartozik, hanem a termelőt, akiben a társadalmi ellentmondások tudatosulnak, aki a gyári tanácsokat a proletárállam modelljének tartja, „aki megszerezte a termelőfolyamatban betöltött funkciójának a gyártól a nemzetig, a világig világos tudatát".[59] Aki tehát képes megszerezni a szükséges vezetési képességet mint a szocialista társadalom egyik fontos előfeltételét. Az anyagilag-gazdaságilag meghatározott és tudatosult egyén, a termelő politikai cselekvése hozza létre a kívánt társadalmi változásokat. Ez Gramsci késői felfogásának is alapja, mint azt helyesen húzza alá Badaloni a már említett könyvében.

4.2 *A praxis.* Gramsci filozófiájának legtöbbet méltatott fogalma, amely a XX. század első évtizedei olasz gondolkodásának is középponti kategóriája (prassi). Sajátosan értelmezte ezt a fogalmat Croce, aki a marxizmus hatására veszi be „Szellemfilozófiá"-jába a szép, jó, igaz kategóriák mellé a gyakorlati mozzanaton (pratica) alapuló hasznos fogalmát. A marxizmust következetesen „praxisfilozófiának" nevező G. Gentile a Feuerbach-téziseknek szubjektivisztikus magyarázatot igyekezett adni, amely nem csekély befolyással volt bizonyos vele kapcsolatban álló felfogásokra.[60]

Gramsci praxis-értelmezése minden kétséget kizáróan Labriola felfogásával rokon, amely egyben a materialista, marxista tradíció fő vonalát is képviseli Olaszországban. Labriola szerint ugyanis a történelmi materializmus fő kérdése, „magva" a praxis fogalma. „A praxis folyamatában – írja – benne rejlik az ember természete, azaz történelmi fejlődése; és amikor praxist mondunk, a totalitás szemszögéből nézve ki akarjuk

[58] Gramsci, A.: „Scritti giovanili", id. kiad. 196.

[59] Gramsci, A.: „L'Ordine Nuovo", id. kiad. 46.

[60] Gentile felfogását lásd G. Gentile: „La filosofia di Marx", Sansoni Ed., Firenze 1973. Nem osztjuk B. Brunetti felfogását, aki szoros kapcsolatot igyekszik kimutatni Gramsci és Gentile praxis-értelmezése között. Lásd Brunetti, B.: Gramsci e Gentile; „Rinascita", 1977/31, 29–30.

küszöbölni a gyakorlat és elmélet közönséges szembeállítását."[61] Tehát Labriolánál a praxis fogalma a társadalmi haladással, a történelem menetének materiális megváltoztatásával függ össze, az elmélet és gyakorlat összekapcsolását segíti.

Gramsci történetfilozófiájának középponti kérdését már egyetemi hallgató korában megfogalmazta, amit filozófia professzora visszaemlékezéseiből ismerünk. „Magánórákat adtam neki. Irányultsága eredetileg crocei volt, de már a gyeplőt harapdálta, és nem tudta hogyan és miként szabaduljon tőle. Az intellektuális (eszmei) faktor reális társadalmi értéke és értelme érdekelte. Számot akart vetni azzal a formáló folyamattal, amit a kultúra játszott a forradalom megvívásában ... tehát ... Gramsci akkor főleg azzal foglalkozott, hogy megértse, *miként válik az eszme gyakorlati erővé.*"[62]

Ez a problémakör nemcsak 1914-ben érdekelte, hanem egész életén át. Az elmélet, az eszme megvalósulási folyamata foglalkoztatta az orosz forradalom idején is, amikor Lenin történelmi szerepét méltatva így ír: „Leninnek a szocialista forradalomban nem a Babeuf-féle sors jutott. Gondolatát tevékeny erővé tudta tenni a történelemben."[63] Gramscit tehát már akkor az a dialektikus probléma érdekelte, hogy milyen a kapcsolat lét és tudat között, mégpedig nem ismeretelméleti, hanem ontológiai vonatkozásban. Egyszóval az ontológiai praxis problémája foglalkoztatta, amikor például 1919-ben a történelmi materializmus alapvető fogalmának nevezi a praxist, és „a filozófiai meditáció gyakorlatba való átvitele"-ként értelmezi azt.[64] A bolsevikok „történelmi főművének" azt tekinti, hogy „történelmileg a tapasztalati valóságban valósították meg a proletárdiktatúra marxista formuláját".[65] Számos más példát is lehetne idézni, ahol Gramsci a praxis kérdésével foglalkozik, s mint tudjuk, későbbi, érett gondolkodásában ez a problémacsoport kiemelkedő helyet kap majd. A praxis kérdésében ugyanis később Marx és Lenin filozófiájából merít további támpontokat, elsősorban Marx Feuerbach-téziseiből (amit a börtönben németről olaszra le is fordít), valamint Lenin elméleti és gyakorlati tevékenységéből.

Az eszme gyakorlatban való megvalósulásaként értelmezett praxis kérdése felveti azt a lényegi problémát, hogy milyen kapcsolat van e tekintetben Hegel és Gramsci, valamint Marx, Lenin és Gramsci között. Ugyanis mint tudjuk, Hegel a történelmet az „ész haladása"-ként értelmezte, „A szellem fenomenológiájá"-ban pedig „időben külsővé váló szellem"-ként,[66] amely folyamatban az ember tevékenységének is szán bizonyos szerepet. „A történelemben meg kell ugyan valósulnia az eszmének mint az abszolút hatalomnak – írja Platónnal kapcsolatban. – ... A történelem azonban az az eszme, amely természetes módon, nem az eszme tudatával valósul meg. Az emberek persze a jognak, az erkölcsösnek, az istenesnek általános gondolatai szerint cselekszenek; de tudnunk kell, hogy cselekedni egyszersmind annyi, mint a szubjektumnak mint olyannak különös

[61] Labriola, A., i. m. 209.

[62] Zucaro, D.: Antonio Gramsci all'Universita di Torino 1911–1915; „Società", 1957/6, 1110. (Kiemelés tőlem – *Sz. T.*)

[63] Gramsci, A.: „Scritti giovanili", id. kiad. 124.

[64] Gramsci, A.: „Scritti politici", id. kiad. 239.

[65] Gramsci, A.: „L'Ordine Nuovo", id. kiad. 7.

[66] Hegel: „A szellem fenomenológiája", Akadémiai, Budapest 1973², 414.

célokért való tevékenysége. Az eszme megvalósítása tehát gondolatoknak és fogalmaknak közvetlen, különös célokkal való keveredése révén történik; úgyhogy az csak egyrészt a gondolat által, másfelől a körülmények, az emberi cselekedetek mint eszközök által jön létre."[67]

Azt gondoljuk, különösebb indoklás nélkül is világos, hogy a hegeli filozófia talpraállítása után ezekből és más okfejtéseiből helyes eredményt kapunk. Nem tartjuk véletlennek, hogy Marx éppen Hegel jogfilozófiájának bírálatában fogalmazta meg az ismert kijelentést az eszme anyagi erővé válásáról.[68] Hegelnek „A logika tudományá"-ban tett azon kijelentése – hogy „A magáért-való-lét eszmeisége mint totalitás így először is átcsap a realitásba, mégpedig a legszilárdabb, legelvontabb realitásba, mint *egy*"[69] – kiváltja Lenin nagyrabecsülését, aki ekképpen fordítja le e hegeli megjegyzést: „Az eszmei átváltozik reálissá – *mély* gondolat: nagyon fontos a történelem szempontjából. De az ember személyes életében is látható, hogy sok igazság van ebben. A vulgáris materializmus ellen. *NB.* Az eszmeinek az anyagitól való különbsége szintén nem feltétlen, nem szertelen."[70] Leninnek ez a megjegyzése heurisztikus jelentőségű Gramsci történetfilozófiájának alapvető kategóriája, a praxis vonatkozásában. Leszámítva ugyanis azt a kezdeti időszakot, amikor Croce hatására bizonyos Hegel-hatás valóban érezhető Gramsci történetszemléletén (bár ez nagymértékben módosul a munkásmozgalom befolyása alatt), Gramsci felfogására tulajdonképpen e materiálisan, anyagi-társadalmi valóságában felfogott praxis a jellemző. A továbbiakban azt szeretnénk kimutatni, hogy a gyakorlat és elmélet „közönséges szembeállítását" Gramsci hogyan igyekszik kiküszöbölni, Leninnel szólva az eszmeinek anyagitól való „nem feltétlen különbségét" hogyan értelmezi.

4.2.1. *Tudatosság és társadalmi determinizmus.* E feladat megoldásának kétségkívül nem adekvát, crocei útját keresi, amikor kezdetben – éppen a történelem említett szellemi síkú felfogása következtében – a cselekvés szellemi jellegét hangsúlyozza. Nagyon lényeges azonban leszögezni, hogy a kultúra és a tudatosság kérdésének korai vizsgálata már magában rejti azt a lehetőséget – amivel később élni is fog –, hogy az a társadalom objektív menetét esetleg lényegesen is befolyásoló tényezővé váljon. Gramscinál ugyanis a szubjektumból való kiindulás nem szubjektivizmus, mindig is keresi azokat a formákat, amelyekben a szubjektum jellemző vonásai, a kultúra, a tudatosság meg tud valósulni. Sőt, a fiatal Gramsci nemcsak elméleti pozícióból hangsúlyozza a tudatosság megvalósulásának fontosságát, hiszen maga is aktívan részt vesz a torinói sztrájkokban, előadásokat, vitákat tart a munkásság körében, kísérletet tesz politikai-kulturális folyóirat (La cittá futura) megindítására, kulturális körök (Club di vita morale) szervezésére. Számára a kultúra, a tudatosság tehát sohasem önmagában érdekes, hanem csak mint a társadalmi folyamat része, amelynek értelmet csak a megvalósítás adhat.

1917 után Gramsci egyre komolyabban figyel arra a momentumra, hogy a tudatosságot, a munkásság és a parasztság tudatát milyen tényezők befolyásolják, azaz miért olyan a tudatuk, amilyen. Ekkor fordul figyelme komolyabban is a társadalmi tényező meghatározó szerepe felé. Egyre világosabban látja, hogy az eszmei faktor megvalósulásá-

[67] Hegel: „Előadások a filozófia történetéről", I–III, Budapest 1977², II, 126.
[68] Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés; MEM 1, Kossuth, Budapest 1957, 384–385.
[69] Hegel: „A logika tudománya", I–II, Akadémiai, Budapest 1958, I, 138.
[70] Lenin: Filozófiai füzetek; LÖM 29, Kossuth, Budapest 1972, 95.

nak feltétele a valóság helyes felfogása, hű visszatükrözése. Ehhez pedig a társadalmi viszonyok valóságos, anyagi összefüggéseken alapuló figyelembevételére van szükség. A marxizmus befolyására felismeri az objektív, anyagi determinációs viszonyok jelentőségét: „A szocializmus filozófiája – írja – arra tanított, hogy a történelemben az események lényegét, szellemi és gazdasági szükségszerűségüket keressük."[71] Fontos kiemelni, hogy Gramsci számára a gazdasági szükségszerűség adottságot, készen talált feltételt jelent csupán, amit az ember cselekvésével módosít. Számára tehát a praxis nem az objektum és a szubjektum teljes azonosságának kifejeződése, hanem a társadalmi valóság állandó, szakadatlan formálása. Alapállására mindvégig jellemző a következő: „Mi – írja – abban különbözünk a többiektől, hogy az életet mint *mindig* forradalmit fogjuk föl, és ezért majd nem tartjuk véglegesnek a megvalósult világunkat, hanem mindig nyitva hagyjuk az utat a jobb felé, magasabb harmóniák felé. Sohasem leszünk konzervatívak, még a szocialista rendszerben sem."[72]

Számára tehát a társadalmi valóság változásával állandóan változnia kell hozzá való tudati viszonyunknak is, ami magasabb fokon aztán visszahat a valóság formálására. A praxis Gramsci szerint tehát társadalomontológiai folyamat, amely egyrészt az állandóan változó politikai cselekvésben, másrészt és az előbbivel összefüggésben a gazdasági és kulturális cselekvésben ölt testet. Kétségkívül a praxis mozzanata az, amely összeköti a készen talált feltételeket, vagy más szóval a társadalom objektíve meglevő determinációs folyamatát az ennek megváltoztatására törő konkrét egyén társadalmi tudatosságával. Ezért a kettő kölcsönös viszonyának dialektikus értelmezése igen fontos a Gramsci-féle történetfilozófia (és természetesen az ennek alapjául szolgáló marxizmus) szempontjából. 1919-ben ezt írja: „A történelmi materializmus a történelemben mind a gazdasági erőket, mind a szellemi erőket tanulmányozza, kölcsönös összefüggéseikben, dialektikájukban."[73] A pártnak mint szervező erőnek Gramsci ebben a folyamatban jelentős szerepet szán (ezért sincs megelégedve az ún. „régi gárda" munkájával): „A párt kulturális tevékenységén keresztül segíti a munkásosztályt történelmi helyzetének tudatára jutni, segíti azon indulatainak és érzelmeinek konkrét és szerves kifejezést adni, amelyek az emberek létének új, anyagi feltételeiből származó égető szükségszerűségekből táplálkoznak."[74] Talán eléggé világos, hogy a pártnak a szerepét nem csak „meghatározottnak", hanem „meghatározónak" tartja, amely az „anyagi dolgokat", a „létező fizikai erőket" a proletártudatosság megszervezésével, fegyelmével, a proletárok közös akaratával kívánja módosítani. Gramsci felfogása sohasem alapul illúzión, mindig a reális történelmi mozgások vizsgálatából igyekszik kiindulni. A szocializmusról mint igaz elméletről – ami csak Oroszországban inkarnálódott addig – ezt írja: „Az abszolút igazság nem elegendő ahhoz, hogy a tömegeket magukkal ragadjuk a cselekvésbe, hogy forradalmi szellemmel lássuk el őket, hanem *meghatározott* ‚igazság' kell . . . az emberi történelem szempontjából csak az ‚igazság', ami a cselekvésben testet ölt, ami hévvel és lelkesedéssel tölti el meglevő tudatunkat, ami magunknak a tömegeknek a reális vívmányaiban és mély mozgalmaiban valósul meg."[75]

[71] Gramsci, A.: „Scritti giovanili", id. kiad. 262.
[72] Uo. 126.
[73] Gramsci, A.: „L'Ordine Nuovo", id. kiad. 234.
[74] Uo. 99.
[75] Uo. 397.

Mindeddig nem beszéltünk arról a leglényegesebb társadalmi tényezőről, a marxi társadalom és történetfilozófia egyik alapkategóriájáról: a munkáról. A munkáról *általában* maga Gramsci sem beszél sokat, annál többet a proletárok munkatevékenységéről, a gyárban, üzemben elfoglalt helyéről. Tulajdonképpen az egész gyárfoglaló mozgalom, a gyári tanácsok rendszere 1919–1920-ban arra az „ifjúszocialista", maximalista és intranzigens álláspontra épül – aminek kidolgozásában maga Gramsci főszerepet játszott –, hogy a társadalom megváltoztatását a gyárakban kell kezdeni. Fel kell hívni a munkások figyelmét arra, hogy munkájuk a kapitalista társadalom alapját adja, nélküle a kizsákmányoló osztály nem létezhet. „A munkás – írja 1920-ban – a termelési és munkafolyamat meghatározott szükségszerűségét képviseli ... Ha a munkás világos tudatára ébred ennek az ő ‚meghatározott szükségszerűségének', új történelmet kezdhet el ..."[76] Azaz tudatosan és bátran, félelem nélkül harcolhat az őt kizsákmányoló osztály ellen.

Az eszmei és az anyagi tényező, az elmélet és a gyakorlat, a tudatosság és determinizmus közötti kapcsolatot tehát ez az ontológiai értelemben felfogott praxis jelenti. Foglaljuk azonban össze azokat a mozzanatokat, amelyek a praxis *tartalmát* megadják.

4.2.2. *A praxis mint gazdasági, politikai és kulturális cselekvés.* Ha a praxis tartalmát keressük, Gramsci korai történetfelfogásának materialisztikus jellege teljesen világos lesz. Kezdjük a gazdasági mozzanattal. Gramsci 1917 után felismeri, hogy a gazdasági szükségszerűség a társadalom fejlődését meghatározó tényező. Ezt természetesen nem ökonomista, vulgármaterialista értelemben fogja föl, hanem elismeri az eszmei-tudati faktor történelmi szerepét is, s ezzel Marx, Engels és Lenin hagyományait folytatja. Tévedés ezért az eszmei faktor Gramsci-féle hangsúlyozásából azt a következtetést levonni, hogy túlzottan kapcsolódik Crocéhoz, illetve Hegelhez. Arról van szó, hogy Gramsci nem zárja ki a tudatosságot az objektív tényezőkből. Csak e helyes, dialektikus felfogás alapján lehet az eszmei faktor történelmi szerepét a maga valóságában értelmezni. A felépítményben lezajló összes változást és folyamatot Gramsci mindig a gazdasági alapra vezeti vissza. Ezt írja: „A munkásosztály politikai cselekvése csak akkor kap reális történelmi értéket, ha az az új gazdasági feltételek fejlődésének funkciója", mert „hogy jó kimenetele legyen a politikai cselekvésnek, egybe kell esnie a gazdasági cselekvéssel".[77] Az olyan fontos politikai cselekvésnek az alapját tehát mindig a gazdasági momentum szolgáltatja. Az adott és készen talált gazdasági és politikai cselekvés következtében előállott anyagi és szellemi objektivációk pedig a proletariátus eszmei állapotának meghatározó mozzanatai. „A forradalmi fegyelemnek és öntudatnak a történelmi alapja a politikai és gazdasági feltételekben van"[78] – írja 1920-ban.

Miután a társadalmi praxis Gramsci-féle felfogását elkülönítettük a vulgármaterializmustól és az idealizmustól, el kell különíteni még az újbaloldal „praxis"-fogalmától is (lásd a Praxis-kört). Arról van ugyanis szó, hogy szemben Marx „humanista" értelmezőivel, Gramsci a praxist csak mint a marxista elmélet és gyakorlat totalitásának *részét* tekinti, s nem szakítja el a reálisan létező, a történelem által meghatározott embertől,

[76] Gramsci, A.: „L' Ordine Nuovo", id. kiad. 186.
[77] Uo. 79.
[78] Uo. 177.

valamint magától a történelmi folyamattól, amit az ember meghatározott feltételek mellett „csinál".

5. *Gramsci korai forradalomelmélete.* Nagyon lényeges hangsúlyozni – mint azt a praxis vonatkozásában meg is tettünk –, hogy Gramsci a történelmet mindig folyamatként fogja föl, „levésként", ami állandóan változik, s ennek megfelelően változnia kell az azt átalakítani kívánó társadalmi-történeti praxisnak is. „A történelem – ahogy írja – folyamatos alakulás, tehát lényegileg előreláthatatlan. De ez nem jelenti azt, hogy „minden" előreláthatatlan lenne a történelem alakulásában, hogy tehát a történelem az önkényesség és a felelőtlenség területe lenne. A történelem egyszerre szabadság és szükségszerűség."[79] A meghatározottságnak és az ember szabad, tudatos cselekvésének a történelmi folyamatban (farsi) való vizsgálata vezeti el Gramscit forradalomelmélete megfogalmazásához. Ha a történelem hosszú folyamat, akkor az új társadalom maga is hosszú, fegyelmezett és szervezett munka eredményeként áll elő. A társadalmat nem lehet egy *Legyen!*-nel megváltoztatni, ahogy mondja. A forradalom pedig „nem csodatévő aktus, hanem a történelmi fejlődés dialektikus folyamata".[80] A forradalom mint csodaszer elutasítása írásaiban sokszor visszatér, amikor a forradalom folyamat-jellegét akarja hangsúlyozni. „A proletárforradalom egy nagyon hosszú történelmi folyamat, ami meghatározott termelőerők kialakulásában, kifejlődésében valósul meg, meghatározott történelmi környezetben"[81] – írja.

Mégis, nem arról van-e szó, amire Althusser is utal, hogy Gramsci bizonyos mértékben foglya maradt a II. Internacionálé elméletének, és egyfajta sajátos, de mégis reformista elképzelést fejtett ki a forradalommal kapcsolatban? Válaszunk egyértelműen: nem. Gramsci ugyanis a maga valóságában, bonyolultságában fogta föl a forradalmat: 1919-re, feladva, illetve módosítva addigi antijakobinizmusát, a Komintern hatására igenli a proletárdiktatúrát, s azt a forradalom folyamatának szükségszerű elemeként értelmezi. Szükség van a magántulajdon eltörlésére, a burzsoázia hegemóniájának megszüntetésére, és ezt csak a burzsoázia felett gyakorolt diktatúrával lehet elérni. De a forradalmi folyamatnak ez csak a „minimális programja", a maximális programja pedig a „proletariátus uralkodó osztállyá" szervezése.[82] Ebben a folyamatban pedig nincsenek csodák. A tömegeket kitartó munkával kell felkészíteni a minimális program teljesítése utáni időkre, amikor a hatalom gyakorlására való képesség, a társadalom vezetésének képessége döntő momentum, és a szocialista társadalom építését alapvetően befolyásolja.[83] Gramscinak ez a reális, távolba tekintő forradalomkoncepciója nem a dilettáns, a romantikus kalandor forradalmat „csináló" elképzelése, hanem Marx, Engels és Lenin felfogásával rokon. A forradalom a marxizmus e klasszikusai szerint sem egyetlen aktus, hanem hosszú folyamat, ami a politikai hatalom megszerzése után is tovább folytatódik. Engels egyik Bernsteinhez írott levelében így ír: „A németek nagy hibája, hogy a forradalmat egyik napról a másikra elintézhető valaminek tartják. Valójában az a tömegek több éves fejlődési

[79] Uo. 16.
[80] Uo. 30.
[81] Uo. 123.
[82] Uo. 93.
[83] A „magán-való" osztályból „magáért-való" osztállyá szerveződő proletariátus forradalmi cselekvésének alapját a proletárok „pszichológiája" adja, aminek kialakítása tehát igen fontos feladat. Uo. 13.

folyamata, olyan körülmények között, amelyek meggyorsítják azt."[84] Lenin hasonlóképpen ír. A szocialista forradalom – írja – „nem egyetlen aktus, nem egyetlen fronton vívott egyetlen ütközet, hanem a legszélesebb osztálykonfliktusok egész korszaka, az összes frontokon, vagyis a gazdaság és a politika összes kérdéseiben vívott ütközetek hosszú sora".[85] Gramscinak ez az álláspontja tehát Engels és Lenin reálforradalmi felfogását viszi tovább, aminek alapját a társadalmi-politikai erőviszonyok történelmileg konkrét vizsgálata adja.

5.1 *A proletárdiktatúra kérdéséhez.* Gramsci a praxis megvalósulását, konkretizálódását látja a forradalmi cselekvésben, aminek célját 1919–20-ban a proletárdiktatúra megvalósíthatóságában látta. Ekkor ugyanis forradalmi helyzet volt Olaszországban, a rohamosan romló gazdasági helyzet következtében az elégedetlen munkástömegek rövid időn belül elfoglalták Olaszország fémfeldolgozó-, gépgyártó- és autóiparának legnagyobb részét. A gyárakban megszervezték a „vörös gárdát" és „megindították a termelést, megszervezték a termékek elosztását és piaci értékesítését".[86] (Ez mindaddig tartott, míg a történelmi alternatíva a reakciós erők összefogását, a fasizmus megerősödését nem hozta.) Ebben a politikailag fellendülő időszakban Gramsci – érthetően – nagyon optimistán ítélte meg a helyzetet, s már azt is leírta, hogy a kommunizmus csak kellő fegyelem és szervezettség kérdése. A proletárdiktatúrát azonban a politikai mozgalmak ezen időszakában is igyekezett reálisan felmérni, és próbálta magát tartani forradalomkoncepciójának alapvető megállapításaihoz. Tudta, hogy az akkor elkezdődött harc – aminek kimenetelét (mint minden társadalmi-politikai mozgalomét) előre nem lehetett megállapítani – sokáig tart, és a tömegek összefogásától, tudatosságuktól függ majd. „A kommunista forradalmat – írta – nem lehet rajtaütésszerűen megvalósítani. Ha a kisebbségnek mégis sikerülne erőszakkal megragadni a hatalmat, ezt a kisebbséget másnap a kapitalizmus zsoldos erőinek ellentámadása megdöntené, mert a nem megnyert többség hagyná lemészárolni a forradalmi hatalom színe-javát."[87] A tömegek megnyerésének tehát a proletárforradalom sikeres megvívása érdekében nagy a jelentősége. A tanácsmozgalom bukását Olaszországban nem utolsósorban az okozta, hogy az nem terjedt ki az egész országra, tehát nem sikerült megvalósítania a többséget.[88] Gramsci az erőszak kérdését Machiavellire hivatkozva tárgyalja, és azt mondja, hogy aki a célt akarja, annak akarnia kell az eszközt, a proletárdiktatúrát is. Ezt azonban nem leegyszerűsített értelmében fogta fel, és a proletárdiktatúra kivívásához szükségesnek tartotta bizonyos proletár intézmények és szervezetek létrehozását is, amelyek a jövő társadalmának a csíráját képeznék. Az erőszakot azonban nem azonosította a vérengzéssel, azaz felfogása nem a „machiavellizmus" nyomait viseli magán. Azt mondja, hogy a megoldást nem csupán az erőszakban kell keresni, mert „Meg tudja-e a vér oldani a problémát? Meg tudja-e állítani az éhínséget? A fosztogatást?"[89] Világos, hogy Gramsci válasza: nem. A

[84] Marx és Engels: „Levelek a történelmi materializmusról", id. kiad. 212.

[85] Lenin: A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga; LÖM 27, Kossuth, Budapest 1967, 244.

[86] Kis Aladár: „Olaszország története . . . ", id. kiad. 152.

[87] Gramsci, A.: „L'Ordine Nuovo", id. kiad. 307.

[88] Az ún. biennio rosso bukásának okait lásd P. Spriano idézett könyvében.

[89] Gramsci, A., i. m. 261.

megoldást a termelőerők és a termelési viszonyok együttes megváltoztatásától lehet várni, véleménye szerint.

5.2 *Az államhatalom kérdése.* Már korai történetszemléletére jellemző, hogy a II. Internacionálé teoretikusainak pozitivista és ökonomista, végeredményben reformista elképzeléseivel szemben az állam kérdését a történelmi folyamat középponti problémájának tartja. „Az állam mindig a történelem főszereplője volt" – írja.[90] A munkásosztálynak ugyanis nemcsak a gyárakban, azaz gazdaságilag kell vezetnie az új társadalomért indított harcot, hanem politikailag is. Azaz a munkásosztálynak nemcsak diktatúrát kell gyakorolnia, hanem létre kell hozni a társadalmi konszenzust, ami alapját képezi majd a proletariátus hegemóniájának. (Későbbi írásaiban a diktatúra és a hegemónia összességének nevezi az államot.[91]) Felfogása ugyanis az, hogy a gazdasági, politikai és kulturális cselekvéssel nem csupán a jövő szocialista társadalmának alapját (struttura) kell létrehozni, hanem az új felépítmény jelentős részének csíráját is (superstruttura). Úgy véljük, nem kell különösebben indokolni, hogy mindkettőt egyaránt fontosnak tartja, még ha az utóbbi szerepét olykor – éppen az ökonomizmussal (például Buharinnal) szemben – túl is hangsúlyozza.

Különösebben nem szükséges indokolni, hogy Gramsci korai államfelfogására Labriolán túl, aki hangsúlyozta az állam megteremtésének folyamat jellegét, az alap és felépítmény kölcsönös összefüggését, elsősorban Lenin „Állam és forradalom" című írásának megállapításai hatottak.[92] Gramsci maga is elismeri az „Ordine Nuovo" programját méltatva, hogy a gyári tanácsok mozgalma „az olasz történelmi valóságra való lefordítása volt Lenin elvtársnak az ‚Ordine Nuovo'-ban közzétett néhány írásában kifejtett koncepciójának".[93] Lenin hatása különösen azokban a polemikus Gramsci-írásokban szembetűnő, amelyekben élesen bírálja és elutasítja az állam anarchista és anarchoszindikalista értelmezéseit. Nem tartja kizártnak, hogy a harc bizonyos fázisában szocialisták és anarchisták együttműködjenek, hiszen mindkettőjük célja a burzsoá állam felszámolása, a burzsoá államapparátus teljes lerombolása. De Gramsci elemzése szerint a kispolgári anarchisták és anarchoszindikalisták a polgári társadalmon belül maradnak, hiszen nem kínálnak hatékony s valóságos alternatívát vele szemben. Elítéli álforradalmi frazeológiájukat, és fölhívja a figyelmet arra, hogy az állam nem szűnik, nem szűnhet meg, mert továbbra is szükség van például külső és belső védelemre, sőt a feladat éppen az új típusú államapparátus kiépítése és megteremtése. A munkásállamot az osztályharc magasabb fokának tartja, amely csak azután szűnik meg, ha a széles tömegek tudják, képesek a hatalom gyakorlására, miután megtanulták a „vezetés és kormányzás művészetét". Ez a Machiavellit idéző gondolatsor Gramsci későbbi munkásságában egyre nagyobb teret kap, s a „Börtönfüzetek" legfontosabb fejtegetései közé tartozik.

6. *Néhány következtetés.* Ha ezek után Gramsci korai történetszemléletének alapmotívumát kellene megadni, kétségkívül elsősorban azt kellene kiemelni, hogy Gramsci a kapitalista társadalomból a szocialista társadalomba való átmenet konkrét, történeti

[90] Uo. 14.

[91] Gramsci államfelfogásáról lásd bővebben Ch. Buci-Glucksmann: „Gramsci et l'État. Pour une théorie matérialiste de la philosophie", Fayard, Párizs 1975.

[92] Togliatti vizsgálja behatóan Gramsci és Lenin viszonyát idézett könyvében; ezen túl e tekintetben fontos L. Paggi „Antonio Gramsci e il moderno principe" (I, Ed. Riuniti, Róma 1970) c. könyve.

[93] Gramsci, A., i. m. 152.

módozatait keresi, röviden: az átmenet filozófusa. Az olasz társadalmi és politikai viszonyok között keresi az utat egyrészt a II. Internacionálé és a nagy hatású Sorel által megbontott marxizmus egységének újjáteremtéséhez, amely munka elvégzése az olasz materialista kulturális vonulathoz (Labriola), valamint a marxi–lenini elmélethez kapcsolja; másrészt, és főleg, mindezt a szocialista forradalom olaszországi sikeres megvívása érdekében teszi. Ha úgy tetszik, elméleti megállapításai mindig csak e harc „mellék-termékei". Ő igazán a konkrét helyzet elemzését tartja fő feladatának, amiben a konkrét helyzet vezeti az elméletet, de ez nem párosul nála (például a Bordiga-féle) antiintellektualizmussal. Sőt maga is azért dolgozik, hogy a proletariátus világnézetét, tudatosságát magasabb szintre emeljék, és sikeresen vívják meg a forradalmat. Ez az alapállása megvédi Gramscit mindenféle beszűküléstől, sémától, s alapját adja a marxi–lenini totalitást sajátos, eredeti egységbe foglaló, alkotó felfogásának.